



CUMHURİYET DÖNEMİNİN İLK NÜFUS SAYIMINA (1927) GÖRE MUŞ İLİNİN NÜFUS ÖZELLİKLERİ



Arş. Gör. Sami YUCA*

Özet

Bu makalede, Osmanlı bakiyesi üzerine kurulan yeni Türkiye'nin gerçekleştirdiği yeni rejim ve inkılâplar süreci sonucunda kaynakların bölgesel bazda daha rasyonel ve verimli kullanımı için batılı teknikler ölçütünde yapılan 1927 ilk genel nüfus sayımı gerek ülkenin bütününe gerekse mikro düzeydeki yerleşim birimleri hakkında önemli tarihsel veriler sağlamaktadır. Mikro düzeyde Muş ve çevresinin nüfus özelliklerini yerleşim birimlerine bağlı olarak nüfusun dağılımı ve yoğunluğu, genel dil, din/mezhep, okur/yazarlık, cinsiyet/yaş ve iktisadi uğraş veya mesleki özellikler ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde Milli Mücadeleyle kurulan yeni Cumhuriyet rejimi döneminde Muş ve çevresinin genel siyasi durumu hakkında kısa tarihi bilgi verilmektedir. Çalışmanın asıl kısmını oluşturan ikinci bölümünde ise 1927 Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçları veri alınarak, Muş ve çevresinin genel nüfus özellikleri hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Muş, Nüfus

Abstract

In this study, new Turkish state was established at the end of Ottoman. The article raises an issue regarding 1927 general population census of Republic of Turkey and in basic the province of the Mus. In general population and settlements Mus, according to whole features of province which are languages, religions/sects, literacy, gender, age profiles and occupational feature lay down and detailed in respect of 1927 Census charts. In the first part of the study after National Rising was established New Republic and during this time the historical of Mus Province information is given briefly. In the second part of the study

* Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü/Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, irsad49@hotmail.co.uk



actually constitutes part of the Republic of Turkey in 1927 made the first general census of the results receive data, information about the characteristics of the general population of Mus Province will be given.

Key Words: Turkey, Mus, Population

Giriş

Genel kullanımı itibariyle nüfus veya demografi terimleri, yeryüzü coğrafyasında, sınırları belirli bir yerleşim alanında belirli bir zamanda insan ve insan gruplarının belirli nedenlerden dolayı bir arada bulunması ile oluşturduğu toplam sayıyı ifade ederler.¹ Sanayi inkılabı ile toplumların hızlı bir şekilde modernleşmesi 20. yüzyılda toplumların sınıfsal ve ekonomik faaliyetlerinde daha karmaşık durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu karmaşık yapıların yönetimi için siyasal, ekonomik kaynaklar ve idari birimlerin daha rasyonel kullanımı yönünde stratejiler ve çözümler oluşturulması noktasında etken faktör niteliğindedir. Bu amaçla gerçekleştirilen nüfus sayımları verileri, içermekte olduğu nüfus büyüklüğü, doğum-ölüm oranları, okur-yazarlık ve bireylerin sahip olduğu meslek türleri gibi demografiğin alt özellikleri bir ülkenin veya mikro düzeyde bir bölgenin ileriye doğru hedeflerinin belirlenmesinde, merkezi kurumlarca bilinmesi gerekmektedir. Bu vesileyle ekonomiye dair isabetli plan ve tahminlerin oluşturulması ilgili bölgenin nüfus özellikleri ile ilgili nüfus verilerin bilinmesi üzerinden şekillenir.² Bugün erişilen modern teknolojik imkânlar, istatistikî ölçüt teknikleri düzeyi ile devletler ve mahallî yönetimler kendi idari ve ekonomik stratejilerini oluştururlarken üzerinde durdukları konulardan biri nüfus özelliklerinin bilinmesidir. Çünkü nüfus, bir yandan doğada var olan sınırlı kaynakların paylaşımı, çevreyle ilgili sorunlar, eğitim ve sağlık sorunları gibi birçok toplumu ilgilendiren sorunların temel etkenidir. Öbür taraftan nüfus, ülke içi ekonomik, askeri potansiyel ve diğer sosyal yatırımların sürekliliği ve uluslararası alanda ekonomik ilişkiler ve siyasi güç dengelerinde temel unsurlardan birisidir.

İnsanlığın tarihsel deneyimi sürecinde ortaya çıkardığı kurumlar süreciyle yakın döneme kadar nüfusun sayısal çoğunluğu genellikle devlet tarafından politik ve askeri

¹Kelimenin daha geniş kullanımı hakkında Türk Dil Kurumunun resmi web sitesinin sözlük kısmına bakınız, <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=n%FCfus&ayn=tam>, ayrıca detaylı bakınız, ÜNER, Sunday (1972), **Nüfusbilim Sözlüğü**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, s.11.

² EMİROĞLU, Kudret-DANIŞOĞLU, Bülent (2006), **Ekonomi Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayını, Ankara, s. 167.



konularda güçlü olmanın önemli bir faktörü olarak görülmekteydi. Ancak, toplumların deneyim tarihleri sürecinde gerçekleştirdikleri Reform ve Rönesans hareketlerinin meydana getirdiği pozitif düşünce ve Sanayi Devrimi'yle farklılaşan toplumsal algılar ile eriştiği bu modern bilişim ve teknolojik çağda, artık eski kavrayış ve stratejilerin özelliği olan nüfusun sayısal çoğunluğundan ziyade nüfusun demografik nitelikleri ve kalitesi üzerinde durulmaktadır. Yine günümüzde nüfus oranları ve nitelikleri ile devletler siyasi sınırlarını, planlarını ve bölgesel düzeydeki kalkınmışlıklarını, kısaca dün ile bugün arasında bir ilişki kurulmasında demografik göstergelerden mümkün derecede istifade edilmektedir.

Emperyalist batıya karşı verdiği milli bağımsızlık savaşından sonra hareketin esas teorisyeni ve aksiyon safhasının önderi Mustafa Kemal öncülüğünde Anadolu'da kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra, yeni devletin Osmanlı bakiyesinden kalma az gelişmiş toplumu ve idari kurum eksikliklerinden dolayı kaynakların daha verimli kullanılması amacıyla yeni kurumlar oluşturulmuştur. Bu yeni kurum ve idari birimlerin ihtiyaçlarının belirlenmesi amacıyla Cumhuriyet'e geçişte ilk nüfus sayımı 1927'de gerçekleştirmiştir. Çalışmanın hemen ilk kısmında, milli mücadele dönemi esnasında Muş ve çevresinde gerçekleşen siyasi olaylar hakkında bilgi verilecektir. İkinci kısmında Muş ve çevresinin cumhuriyet döneminin ilk yıllarına dair sosyal yapısı hakkında detaylı bilgi yine cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımı verileri doğrultusunda ayrıntılı olarak incelenecektir.

A- Milli Mücadele ve Cumhuriyet Döneminde Muş

19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da emperyalist nedenlerle yeni pazar ve koloniler kurma ihtiyacı ile ortaya çıkan bloklaşma, Avrupa kıtasındaki siyasi atmosferi germekteydi. Bu gerginlik 1914'te bir kıvılcımla başlayan³ ve temelinde emperyalist nedenler bulunan ve kısa zamanda tüm dünyayı saran I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında savaşa dâhil olup, müttefiklerine askeri yardım amacıyla birçok cephede savaşmak zorunda kaldı.⁴ Bu cephelerde muazzam insan zayıyatı ve ekonomik zayıyat veren Osmanlı Ordusunun Sarıkamış Hareketi büyük hezimetle sonuçlandı. Artık Osmanlı savaşın kaybedenleri arasındaydı.

³ ARMAOĞLU, Fahir (1992), **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Ankara, s. 102-103.

⁴ I. Dünya Savaşında Osmanlının savaştığı veya asker göndererek müttefiklerine destek olduğu cepheler; Kafkasya, Kanal, Irak, Çanakkale, Hicaz, Dobruca, Galiçya, Sürye-Filistin cepheleri gibi cephelerde Osmanlı devleti gerek askeri yardım vermiş gerekse fiilen savaştığıdır. Det. Bk. Ed. YALÇIN, Durmuş (2000), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, AKDİTYK Yayını, Ankara, s. 71-107.



Sarıkamış hezimetinden sonra Rus orduları hızlıca Kars üzerinden Şarki Anadolu'yu işgal etti. Rus işgali beraberinde Ermeni mezalimini de bölgeye getirmesi, yörenin asıl çoğunluğu olan Müslüman ahalisine bir tür işkence ve katliamlar şeklinde yansıması bugüne tartışmalı bir tarihi miras bırakmış oldu. 1915 yılına doğru Ruslar Eleşkirt ve Pasinler üzerinden Malazgirt'e doğru ilerlediler. Rusların bu işgalinden açık bir cesaret alan Ermeniler Rus işgalini kolaylaştırmak için Muş, Varto ve Bulanık'ta Müslüman köylerine baskınlar düzenlediler.⁵ Rus destekli Ermeni çetelerin gerçekleştirdiği katliamlardan korkan yerel Müslüman halklar Elazığ ve Diyarbakır taraflarına kaçmak zorunda kaldılar. 1915 yılının Şubat ayında Varto, 1916 yılında da Muş şehir merkezi Rus ordusunun işgali altına geçti. Rus destekli Ermeni çeteleri, bağımsız bir muhtariyet elde etmek için Osmanlı sınırları içerisinde katliamlar yaparak⁶ asırlardır barış içerisinde beraber yaşadıkları yerel Müslüman halka karşı durmaktaydılar. 1916 yılında Diyarbakır 16. Kolordu Komutanlığına Çanakkale'de önemli bir başarı kazanmış olan Mustafa Kemal Paşa atanınca Muş ve Bitlis civarlarında çatışmaların seyri değişti.⁷ Kısa zamanda toparlanmaya başlayan 2. Orduya bağlı 16. Kolordunun 8 Tümeni Muş çevresinde toparlanarak ve ayrıca bu tümene ek olarak yerel halktan gönüllülerin katılımıyla 3 Ağustosta 1916'da Türk birlikleri saldırıya geçti ve bölgedeki Kurtik Dağları üzerinden Muş şehrine girildi. Rus birlikleri geriye doğru çekilirken kontrolleri altındaki köylerde katliamlar yaptılar.⁸

Ruslar bir kısa aradan sonra yeni birliklerin takviyesiyle yeniden karşı saldırı ile Muş'a gireceklerdir. Ama Rus işgali fazla uzun sürmeden, Türk ordusu 1917 yılının bahar aylarında karşı saldırıyla kesin bir zafer kazanacaktır. 18 Ağustos 1917 Erzincan'da yapılan ateşkes antlaşmasıyla Ruslar Doğu Anadolu'dan çekileceklerdir. Ruslar birçok mühimmat ve ağır silahı Ermenilere bırakarak, Ermenileri Türklere karşı bir oyalama ve yıpratma unsuru olarak bırakıp geri çekildiler. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması ile Şarki Anadolu Rus işgalinden kurtuldu.⁹ Emperyalist Batının kendi çıkarları ve anlaşmazlıkları sonucunda meydana çıkmış olan I. Dünya Savaşının ardından İtilaf Devletlerinin galip gelmesi, 1815 Viyana Kongresi'nden beri Şark Meselsi adı altında sürdürdükleri, Osmanlıyı parçamla

⁵ SÜSLÜ, Azmi (1994), **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları Gazilerle Mülakat**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Van, s.123-142.

⁶ DH. ŞFR. 52/ 96/ 97.

⁷ Yalçın, a.g.e., s.84.

⁸ HR. SYS. 2872/2, no:75-91, 103-106.

⁹ BAYUR, Y. Hikmet (1993), **Türk İnkılâp Tarihi**, C. 3, Ank., s.135-139.



siyaseti sonucunda, artık Osmanlı ciddi manada zayıf durumdaydı. İtilaf Devletleri'nin asıl niyetleri Anadolu'yu paylaşmak, yeni uydu devletlerin kurulması aracılığıyla Mondros Mütarekesi, Wilson Prensipleri ve Sevr Antlaşmaları açıkça Şarki Anadolu'da bir Ermeni ve Kürdistan devleti kurmaktı. Vilayet-i Sitte¹⁰ illerini kapsayacak bir sahada devlet kurdurtma gayesi batılı devletlerin lojistik ve siyasi desteği kapsamında idi. Ermeniler de bu toprakları elde etmek için özellikle Wilson Prensipleri'ne bağlı kalınarak tehciye uğramış olan yöre Ermenilerinin eski yerlerine geri dönmeleri için batılı güçlerden siyasi destek beklemekteydiler. Ermeniler bu gayeleri için Şarki Anadolu'da çoğunluğu elde etmek için bölgede katliamlar yaptılar.¹¹ Muş ve çevresindeki Müslüman ahaliler de Ermenilerin yağma ve katliamlarına fazlasıyla maruz kaldılar.¹²

Batılı devletler emperyalist çıkarları doğrultusunda bölgedeki Ermenileri yerel halklara karşı destekleyerek¹³ Sevr Anlaşması'nın (10 Ağustos 1920) hükümlerine dayanarak Şarki Anadolu'da Ermeni devleti kurmak¹⁴ amacıyla Ermeni Komitelere destek sağlayarak ve bölge genelinde kaotik ortamı devam ettirerek, Anadolu'nun muhtelif bazı stratejik bölgelerini işgal etmekteydiler. Maruz kalınan emperyalist baskı karşısında 19 Mayıs 1919'da Samsuna çıkan Mustafa Kemal Paşa, Amasya Tamimi ile Milli Kurtuluş hareketinin yol haritasını belirleyecektir. Kurtuluşa gidilen süreçte ilk siyasi kongre Erzurum'da yapılacaktır. Bu sırada Şarki Anadolu halkının Ermeni katliamlarına karşı bir direnç unsuru olarak karşı koyma ve mücadele kararı alarak belirli başarılar elde etmesi civar vilayetlere dağılmış olan Muş halkının¹⁵ yeniden bölgeye dönmelerinin yolunu açacaktır. Ermenistan üzerinden Şarki Anadolu'ya giren Ermeni birlikleri, Kazım Karabekir Paşa¹⁶ komutasındaki birliklerce yenilgiye uğratılarak, TBMM'nin siyaseten ilk imzalayacağı ve kendisine ciddi siyasi ve

¹⁰ Vilayet- Sitte olarak adlandırılan iller şöyledir; Erzurum, Van, Mamuretü'l Aziz, Sivas, Diyarbakır ve Bitlis illerini kapsayan bölgenin ortak adıdır. İlk kullanımı 1877-1878 Osmanlı- Rus savaşının akabinde imzalanan Berlin Antlaşmasınının 61. Maddesine binaen bu altı ilde yapılmak istenen ıslahatlar için kullanıldı. Det. Bkz., URAS, Esat (1988), **The Armenian in History and the Armenian Question**, Belge Yayını, İstanbul, s. 533-536.

¹¹ BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-2, nr. 75-91, 103-106, 111-113, 163-166.

¹² BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-4, nr. 110-123.

¹³ BOA. Y. PRK. AZJ. 52-60.; BOA, Y. A. HUS, 279/54.

¹⁴ MERAY, SEHA-Olcay (1977), Osman, **Osmanlı imparatorluğunun Çöküş Belgeleri**, AÜSBF Yayını, Ankara, s. 74.

¹⁵ SAN, M. Salih (1982), **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yayını, Ankara, s. 156.

¹⁶ Kazım Karabekir Paşa açıkça Mondros ve Sevr gibi antlaşmalara uymayarak birliklerini itilaf devletlerine teslim etmeyerek Milli mücadele içerisinde büyük yararlılar gösterecek olan 15. Kolordunun başındadır. Yalçın, a.g.e., s. 222-223.



askeri saygınlık kazandıracak olan Gümrü Antlaşması'yla (1920) Şarki Anadolu'nun tamamı işgal ve katliamlardan kurtuluyordu. Milli Mücadelenin son askeri aksiyon safhası olan Büyük Taarruz ile Anadolu'nun yabancı işgalinden kurtuluşu gerçekleşmekteydi.

Milli Mücadele kadrolarınca Cumhuriyetin ilânından sonra yurt genelinde başlatılan kalkınma hamleleriyle yapılan önemli inkılâplar ile geleneksel hale gelen batılılaşma süreci hızlandırılmaktaydı. Bu inkılâplara yönelik ciddi bir tepki, Şarki Anadolu'da dinsel karakterliği ile Şeyh Sait isyanı olacaktır. Bu isyanı destekleyenlerin başında II. Abdülhamit zamanında yerel Kürt Aşiretlerinden oluşturulmuş olan ve Muş bölgesinin Hamidiye Alayları¹⁷ komutanlığını yapan ve Şarki Anadolu'da önemli bir nüfuzu olan Halit Bey (Cibarnlı) bulunuyordu.¹⁸ Halit Bey'in Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin son zamanlarında kurulan Kürt Teali Cemiyetiyle¹⁹ yakından ilişkileri vardı. Hamidiye Alayları'nın askeri gücüne güvenen Halit Bey, dışarıdan da destek göreceğini umarak isyan etmek için yöre halkından kuvvet toplamaya başladı.

Halit Bey, Varto bölgesinin büyük aşiret ağalarıyla yaptığı bir toplantıda umduğu desteği bulamayacaktır. Bunun üzerine kendisine katılmayan ağaları, Ankara Hükümeti'ne isyan etmiş gibi göstermeye çalıştı. Aşiretler üzerine yaptığı ani baskınlarla Varto ve Bulanık çevresinde yağmalama hareketleri ile asker ve askeri malzeme toplamaya çalıştı. Bölgede ciddi bir propaganda yaparak Ankara'nın yapmakta olduğu inkılâp hareketleri ve yasal kanunların İslam'ın aleyhinde olduğu yönünde göstererek Hınıs ve Palu bölgesinde önemli bir nüfuza sahip olan dini lider Şeyh Sait'in desteğini almayı başardı.²⁰ Pasinler depremi

¹⁷ Osmanlı devletinin 19. Yüz yılın sonu ile 20. Yüz yılın başlangıcı esnasında II. Abdülhamit'in Şarki Anadolu'da hassas bir konumda olan Ermeniler ve onların arasında Batılı devletlerin gayretiyle yayılmakta olan milliyetçilik mefhumuna karşın. Şarki Anadolu'nun sosyal yapısına binaen Kürtlerinde bağımsızlık akımlara kapılmaması için. Merkezi otoritenin bölgede devam etmesi, Panislamizm politikasının Kürtler üzerinden devamı, aşiretlerden bir askeri güç şeklinde yararlanarak bölgede Ermeni gücüne karşı bir denge unsuru sağlamak ve Kürtlerin milliyetçilik fikirlerine ve de Rus ve İngiliz tahriklerine kapılmalarını engellemek amacıyla "Hamidiye Alayları" yerel Kürt Ağaları arasında rütbe verilerek oluşturulmuş. Bu birlikler bir çeşit milis kuvvet olma özelliğindedirler. Det. Bak. KODAMAN, Bayram (1983), **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, İstanbul, s. 29-33.

¹⁸ San, a.g.e., s. 156.

¹⁹ Milli Mücadele karşıtı ve milli varlığa karşı dış destekli bir konumda çalışma ve eylemler içerisinde yer almış olan Kürt Teali Cemiyeti veya diğer adıyla Kürdistan Teali Cemiyeti hareketi, Mondros'un akabinde kurulmuştur. Hareketin kısa ve derin olarak dayandığı nokta Wilson Prensipleridir. Özellikle bu maddeler içerisinde her milletin kendi kaderini tayin etme hakkı prensibi ile batılı devletlerden aldıkları lojistik destekle yoğun faaliyetler içerisinde olmuşlardır. Hareketin, Amerika ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasıyla özel ilişkiler olmuştur. Det. Bkn., TUNAYA, T. Zafer (2008), **Türkiye'de Siyasal Partiler (Mütareke Dönemi)**, C. 2, İletişim Yayını, İstanbul, s. 215-235.

²⁰ GÖKTAŞ, Hıdır (1991), **Kürtler İsyan-Tenkil**, Alan Yayını, İstanbul, s. 53-55.



sebebiyle Erzurum'a gelen Mustafa Kemal, Halit Bey'in faaliyetlerini öğrenerek tutuklanmasını emretti. Halit Bey tutuklanarak Bitlis cezaevine konuldu. Halit Bey buradan Şeyh Sait'le haberleşerek, isyanın aksiyon safhasının başlatılması emrini verdi.

Şubat 1925'ten itibaren Şeyh Sait'in kuvvetleri dört kola ayrılarak Şarki Anadolu'ya yayılacaktır. Dördüncü kol Muş, Varto, Malazgirt ve Göynük çevresini işgal etmeye çalıştı. Varto'yu ele geçiren isyancılar Muş şehir merkezine ilerlemeye çalıştıysa da Muş Vali Vekili Sırrı Bey, yerel halktan topladığı yardımcı kuvvetlerle Murat Köprüsü civarında Şeyh Sait'in birliklerini mağlup etti ve isyancıları Varto'ya geri çekilmeğe zorladı. Bu olaylar esnasında Cibranlı Halit Bey ve Yusuf Ziya Bey, tutuklu buldukları Bitlis cezaevinde idam edildiler.²¹ Diyarbakır, Elazığ, Genç, Hınıs'ı içine alan 4 bölgede gerçekleşen isyanın üçü bastırılınca Şeyh Sait Varto'ya gelerek Bulanık üzerinden İran'a geçmek istedi. Şeyh Sait'in komutasında Muş'a doğru tekrar ilerleyen isyancılar, Muş-Varto arasındaki tarihi Abdurrahman Paşa Köprüsü üzerinde askeri kuvvetlere teslim olmak zorunda kaldı.²² Sonuç itibarıyla Muş halkının genel anlamda desteklemediği bu isyanlar bölgede büyük çatışmaların yaşanmasına ve büyük kayıplarının verilmesine neden olmuştur.

Şeyh Sait isyanının sonucunda merkezi hükümet güvenlik kaygısı nedeniyle Muş ilini 1926'da ilçe statüsüyle Bitlis'e bağladı. 1929'da tekrar il statüsüne kavuşturulan Muş, 1936'daki yeni yönetsel düzenleme ile Muş, Bitlis ve Bingöl birbirinden ayrılarak, Muş bugünkü statüsüne kavuşturuldu.²³ Bu tarihi süreçte gerçekleştirilen ve Cumhuriyetin ilk nüfus sayımı olan 1927 nüfus sayımı esnasında Muş ve bugünkü mevcut ilçeleri olan Bulanık, Malazgirt ve Varto; Bitlis iline bağlı birer ilçe durumundadırlar. Bu nedenle Muş ilinin nüfus özellikleri değerlendirirken Muş'un şuan kendinse bağlı olan Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçeleri ile bir bütün dâhilinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

B- İlk Genel Nüfus Sayımı ve Muş İlinin Demografik Özellikleri

Milli Mücadelenin ardından Türk devriminin gayesi siyasi ve iktisadi alanda tam bağımsız bir devletin kurulmasıdır. Bu yönde Türk devriminin asıl teorisyeni olan Mustafa Kemal'in ifadesiyle “*içeride ve dışarıda saygı ile anılan yeni toplum, yeni devlet*”²⁴ oluşturmak gayesi amaçtır. Bu gaye ile Türkiye'yi hak edeceği güçlü bir konuma getirmek ve

²¹ ÇAVDAR, Tevfik (1999), *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, İmge Yayını, Ankara, s. 274-275.

²² TOKER, Metin (1968), *Şeyh Sait ve İsyanı*, Akis Yayını, Ankara, s. 98.

²³ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü (2002), *2000 Genel Nüfus Sayımı “Muş”*, DİE Basımevi, Ankara, s. 43.

²⁴ *Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce Sisteminin (1986)*, Kara Harp Okulu Yayını, Ankara, s. 64.



fedakâr halkının uzun süren savaşıardan bitmiş olan dünyevi umutlarını ve refah düzeyini muasır medeniyetler seviyesine çıkarmaktır. Bu amaçla, temelde bir toplumun ana temalarını oluşturan ekonomik, siyasî ve kültürel yapılarını çağının özel koşulları içerisinde, millete hizmet edebilecek ve gelecek kuşaklar için bir deneyim mirası olması amacıyla reformist ideallerle pek çok sahada inkılaplar yapılacaktır. Bu inkılaplarla Anadolu toplumu birçok sahada hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Artık Anadolu toplumu devlet eliyle ve devlet perspektifi çerçevesinde modern düzeylere çıkartılmak gayesiyle şekillendirilmeye başlanılacaktır.

Cumhuriyet kadrolarınca ülke genelinde, siyasi, ekonomik ve kültürel alanda yapılan inkılap hareketleri sonrasında, kültürel, ekonomik ve diğer toplumsal alanlarda da pek çok düzenlemeler ve atılımlar gerçekleştirilmiştir. Eğitim ve öğretim işlerinin geliştirilmesi, halkın kültürel alanda bilinçlendirilmesi, bilgilendirilmesi doğum ve ölüm oranlarında sağlık reformlarıyla²⁵ gerçekleştirilen hamleler toplumu eskiye nazaran dönüştürmeye başlayacaktır. Bu reformlar cumhuriyetin ilk yıllarında yavaş da olsa nüfusun artışına etki etmiştir. Bu reformlar ve diğer nedenler Türkiye genelinde başlayan nüfus artışına paralel olarak, Muş ve çevresinde de nüfus artışında belirli bir hareketlenmenin olmasını sağlamıştır.

TBMM'nin 20 Nisan 1921'de sancakları kaldırması ve yerine Vilâyet Teşkilâtlarının kurması ardından, Türkiye'nin ikinci anayasası olan 1924 Anayasası TBMM'e tarafından kabul edilmiştir. Yeni anayasanın 89. Maddesi Türkiye'nin yeni idarî ve bölgesel taksimatının şeklini ortaya koymuştur. Buna göre; Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni idarî taksimatı şöyledir: *Türkiye coğrafi vaziyet ve iktisadi münasebet nokta-i nazarından vilâyetlere, vilâyetler kazalara, kazalar nahiyelere münkasemdir (ayrılmıştır), ve nahiyeler de kasaba ve köylerden terekkiip eder (oluşur).*²⁶ Böylece, Türkiye illere, iller ilçelere, ilçeler nahiyelere, nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Yeni idarî taksimatın en küçük birimini köyler oluşturmaktadır. Yapılan bu düzenlemeyle Bitlis il haline getirilerek, Muş, Bulanık, Ahlat, Mutki, Malazgirt, Hizan ve Varto ilçe statüsünde Bitlis iline bağlanacaktır.

²⁵ 1927 yılında Türkiye'de 1059 Hekim, 139 Hemşire ve 347 Ebe bulunmaktadır. İlk dönemlere ait bu rakamlar doğrultusunda koruyucu hekimlik geliştirilerek sıtma ve frengi ve trohma ile savaş teşkilatı kurulmuştur. Numune hastaneleri kurulmuştur. Ülke genelinde birinci basamak sağlık hizmetleri oluşturulmuştur. Tıbbiye öğrencilerine yurt ve burs imkânları sağlanmıştır. Sağlık çalışanlarının maaşları yüksek tutulmuştur Kızılay kurumunun okulları ile ebe ve hemşire yetiştirilmeye çalışılmıştır. Det. Bak. FİŞEK, Nusret (Aralık 1991), "Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde sağlık Politikaları", **Toplum ve Hekim Dergisi**, Sayı, 48, Ankara.

²⁶ DENY, J. (1993), "Sancak", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 10, TDV Yayını, İstanbul, s. 189.



Cumhuriyet ilan edildikten sonra, bir genel nüfus sayımının yapılması öncelikli bir konu olmadığından, çözülmesi gereken öncelikli siyasi ve iktisadi konular bulunduğundan başta nüfus sayımı gerekli bir ihtiyaç olarak görülmemiştir. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan 1927 yılına kadar ayrıntılı bir nüfus verileri mevcut değildir. Ancak, gelişen çağdaki batılı devletlerin sıkça kullanmaya başladığı nüfus sayım istatistikleri ile kaynakların daha isabetli ve daha verimli kullanılması, gelişen yeni istatistikî tekniklerle ile Türkiye'nin artık karşılaştığı önemli sosyal sorunlardan biri olan nüfusun bilinmesi ihtiyacı Türkiye'de bir genel nüfus sayımının yapılmasına karar verilmiştir. Bu yöndeki ilk adımı dönemin iktidarı III. İnönü Hükümeti (4 Mart 1925-1 Kasım 1927), Başbakanı İsmet İnönü'nün gerekli desteği vermesiyle gerekli kanuni hazırlıkları yerine getirilmiştir. Bu kapsamda çıkartılan 896 sayılı “İlk Genel Nüfus Sayımı Kanunu” hazırlanılmış, 2 Haziran 1926 tarihinde TBMM’de kabul edilip, Resmî Gazete’de yayınlanmasıyla yürürlüğe girmiştir.²⁷

İlgili kanunun çıkartılmasının ardından, Türkiye'nin ilk ayrıntılı genel nüfus sayımı 28 Teşrinievvel (Ekim) 1927’de yapılmıştır. Bu veriler üzerinden Bitlis Vilâyeti'nin nüfus kayıtları içerisinde Muş, Bulanık, Malazgirt ve Varto'nun nüfus verilerine²⁸ dayanarak bugünkü Muş ilinin Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına dair sosyal tarihinin arka planı için önemli bir veri olmaktadır. Muş İlinin yerel tarihi hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşma ve bu bilgilere dayanarak bilimsel değerlendirmeler yapabilmek imkânı doğmaktadır.

Bu yöndeki bir yerleşim biriminin sahip olduğu nüfusu ve nüfus özellikleri durumu o bölgenin ekonomik ve sosyal koşulları hakkında değişimler ve gelişmelerin sağlıklı bir biçimde değerlendirilebilmesi açısından önem taşımaktadır. Bir diğer ifadeyle, nüfus ve nüfus özellikleriyle, bölgenin kalkınmışlığı ve sosyal yapısının sahip olduğu kültürel farklılığının tespiti için faydalanılabileceğidir. Muş ilinin eğitim, tarım, ekonomi ve sağlık ve benzeri konularda belirli bir düzeye erişebilmesi ve isabetli kamu ve özel teşebbüs yatırımlarının yapılması için gerekli istatistikî bilgilerin ehemmiyeti açısından özellikle nüfus ve nüfus özelliklerinin bilinmesi önemlidir. Yine bölgenin sahip olduğu sosyal ve kültürel dokunun tarihsel izlenimi için ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

²⁷ CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ (2002), C.1., Yapı Kredi Yayı, İstanbul, s. 97.

²⁸ TC Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü (TCBİUM) (1929), **Umumi Nüfus Tahriri**, Fasikül I, HüsnuTabiat Matbaası., Ankara, s. 4.



a. Muş'un Genel Nüfusu ve Cinsiyet Dağılımı

1927 tarihinde yapılan ilk genel nüfus sayımına göre; Türkiye'nin toplam nüfusu 13.660.275 kişidir. Nüfusun 1.044.306 kişisi Trakya Bölgesinde, geriye kalanı olan 12.615.969 kişide Anadolu'da bulunmaktadır. 1927'de Türkiye'nin sahip olduğu nüfusun yerleşim birimlerine göre dağılımına bakıldığında nüfusun %25'i şehirlerde, %75'i ise köylerde yaşamaktadır.²⁹

Bu dönemde, Muş ve ilçelerinin toplam nüfusu 43.584 kişi olup,³⁰ bu nüfusun 21.499 kişisi Muş'ta, 9.822 kişisi Varto'da, 6.966 kişisi Malazgirt'te ve 5.297 kişisi de Bulanık'ta bulunmaktadır. Nüfusun Muş ve çevresindeki kır ve kent dağılımına göre %12.96'sı şehirlerde, %87.04'ü kırsal kesimlerde bulunmaktadır.³¹ Nüfusun köy ve kent dağılımı dönemin Türkiye genelinin köy ve kent dağılımına aynı paralellik taşımaktadır.

1927 genel nüfus sayımına göre, Muş ve ilçelerinin sahip olduğu toplam nüfus sadece ülke genelinin %0,32'sini oluşturmaktadır. Muş genelinin ortalama nüfus yoğunluğu ise %17,3'tür. Muş şehir merkezinin nüfus yoğunluğu ortalaması %4,7'dir.

Muş ve çevresinin genel olarak sahip olduğu nüfusun yoğun olduğu birinci yer Varto ilçesidir. Varto'yu Muş merkez ilçe, Bulanık ve Malazgirt ilçeleri izlemekte. Bu yerleşim birimlerinin nüfuslarına göre oluşan yoğunluk farklılığının sebepleri arasında, başta ilçelerin yerleşme açısından coğrafyalarının küçük ve büyük baş havancılığına olanaklı mera ve düzlüklerinin geniş yer kaplaması vardır. Yine bölgeye özgü aşiret³² tipi bir arada yaşama

²⁹ TC Başvekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet Umumiyesi (1928), **Umumi Nüfus Tahriri**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara, s. 4.

³⁰ Osmanlı Devletinin 1914'te gerçekleştirdiği nüfus sayımına göre Muş'un nüfusu (Muş, Bulanık, Malazgirt ve Varto) toplam 149.500 kişidir. Bunun; 95.3232ü Müslüman, 54.147'si Ermeni'dir. Det. Bkz., KARPAT, H. Kemal (2010), **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Timaş Yayını, İstanbul, s. 366-368.

³¹ TCBIUM, a.g.e., s. 4.

³² Türk medeniyet tarihinde önemli bir yer tutan konar-göçer aşiret yapısı Paul Wittek tarafından ayrıntılı olarak siyasi ve kültürel boyutlarıyla ele alınmıştır. Diğer bir çalışma Bruinessen tarafından Doğu ve Güneydoğu Anadolu kapsamında kurt aşiret olgusu ve devletle, dinle ve birey düzleminde olana ilişkileri ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Yusuf Halaçoğlu'nun "aşiret" tanımı şu yödedir. Aşiret kavramı toplumsal yapı içerisinde göçebe veya yarı göçebe yaşamı şeklini tanımlayıp kelime Arapça kökenli olup "kabile" manasında olup kabilenin daha küçük birimlerini de mana olarak karşılamaktadır. "Aşiret" kelimesinin Osmanlıdaki kullanımı daha çok konar-göçer toplulukları tarif ederek "boyun" altında "cemaat"ın üstünde olan bir topluluğu ifade etmekteydi. Osmanlı dönemine ait kanunname ve belgelerde genel itibariyle kırsal toplumsal yapının bir kısmı "Konar-Göçer" veya "Yörük" olarak kaydedilen teşekküller, yukarıdan aşağıya doğru bir sıra şeklinde, boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır. Araplardaki kabile yapısı ise birkaç aşiretten bir fasile, fahz, batn, imare, imarelerin birleşmesinden de kabile meydana gelmekteydi. Boyun idari işlerinin boy beyi (Arap kabilelerinde şeyh) tarafından yürütülmesine karşılık aşiretlerde bu görev aşiret beyi ya da kethüda tarafından yerine getirilir. Bazı durumlarda boy beyinin yetkisi dâhilinde olan aşiret beyinin tespiti genellikle irsi bir hüviyet göstermektedir. Yani aşiret sosyolojik yapısının temelinde birkaç kişinin önderliğinde



modeli ile bazı büyük aşiretlerin topluca bir bölgede bulunması bir diğer unsurdur. Ayrıca bu birimlerin Osmanlı ve öncesi dönemlerden itibaren gelen tarihi yolların kavşağında olmaları bir diğer etkidir. Özellikle Muş ve Bulanık ovalarının tarıma olan elverişliliği nüfus yoğunluğunun bu bölgelerde daha çok kırsalda yoğunlaşmasına neden olmuştur. Nüfus yoğunluğunun en az olduğu yer ise Malazgirt'tir. Eski bir yerleşim birimi olmasına rağmen Malazgirt'teki bu düşüklüğün nedenlerinden birisi, bölgede yaşanmış olan Ermeni olaylarının etkisidir.

Cinsiyete göre Muş ve çevresinin nüfusu değerlendirildiğinde, toplam 43.584 kişinin 22.320'si erkek, 21.264'ü kadındır.³³ Kadınların erkeklerden kısmen daha azdır. Bu farkın azlığının en önemli nedeni? I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele Savaşları ve yöre halkına yönelik gerçekleşen Ermeni ve Rus olaylarının özellikle erkek³⁴ ve kadın sayısı arasında oluşabilecek bir orantısızlığa fazla neden olmasıdır.

a. Yaş ve Medeni Hal Durumuna Göre Özellikleri

İlk genel nüfus sayımında istatistiksel verilerin önemi ilk defa Türkiye'ni bölgesel ve de iller bazında ayrıntılı nüfus oranlarını ve nüfus özellikleri vermiş olmasıdır. Daha önceki sayımlarda yer almayan okur-yazarlık doğum yerleri sakatlık gibi demografik özelliklere ilişkin bilgilere kolaylıkla ulaşmak mümkündür. Bu sayım sonuçlarından elde edilebilen nüfus özelliklerinden biri de Muş ve çevresinin sahip olduğu nüfusun yaş grupları itibarıyla özellikleridir. Bu istatistikî veriler ışığında, Muş ve ilçelerinin 1927 de ki nüfus sayımına göre ortaya çıkmış olan yaş gruplarının nüfus durumu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Sonuçlar ışığında cinsiyet durumuna göre erkek grubu toplam 22.320 kişi iken, kadın cinsiyet grubunun toplamı 21.264 kişidir.³⁵

aynı soydan oluşan insan topluluğu manasındadır. Aşiret toplulukları genellikle kapalı bir ekonomik yaşam sürerler. Temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Aşiret topluluklarının sahip olduğu fiziksel yapıları ve dinsel inanışları ve tarihsel deneyimleri ile kendi aralarında uyguladıkları belli bir yasal (örfi) düzenleri yazılı olmayan şekliyle mevcuttur. Det. Bkn. HALAÇOĞLU, Yusuf (1993), "Aşiret", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayını, C. 4, İstanbul, s. 9.; WITTEK, Paul (1963), "Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü", **Tarih Dergisi**,; BRUINESEN, Martin V. (1996), **Ağa, Şeyh ve Devlet**, Özge Yayını, Ankara.

³³ TCBIUM, a.g.e., s. 165.

³⁴ I. Dünya Savaşı ve akabinde gerçekleşen Milli Mücadele Savaşları ve bölgedeki isyan hareketleri sırasında yaşanan 18-40 yaş grubu arasındaki erkek nüfustaki olası kayıp veya kayıplar erkek-kadın orantısızlığına Muş ve çevresine fazlaca yansımadağı görülmektedir.

³⁵ Muş ve çevresinde cinsiyete göre erkek ve kadın nüfus oranları sonraki sayımlara göre; 1935 sayımında Erkek: 33.926 iken Kadın: 33.396'dır. 1940 sayına göre, Erkek:37.720 iken Kadın:36.219 şeklinde olup yakın oranlarda seyredecektir. Ancak sonraki sayımlarda genel olarak erkek grubu bölge dâhilinde kadın grubu ile arasındaki



Bir bölgenin kalkınma hızını doğrudan etkileyen faktörlerden biri yaş grupları içerisinde yetişmiş insan potansiyelini oluşturan grup yani orta yaş ile adlandırılan 20-60 yaş aralığının oranıdır.³⁶ Bu sonuçlar içerisinde Muş ve çevresinin yaş grupları açısından nüfusun ana çoğunluğunu oluşturan grup 15-60 yaş gurubunu oluşturan erkek-kadın nüfusedir. Bu dillim doğrudan bölgenin sosyal ve ekonomik kalkınma durumunu etkiler. Bu çerçevede gelişmesini sağlayacak bir nüfus özelliğine sahip olduğu sonucu çıkmasına karşın bölgenin gelişmişlik düzeyi hala bir sorundur ve bu yaş dilimi içerisinde işsiz nüfus günümüzde de çok yüksektir.³⁷

Anadolu coğrafyasının Osmanlı gerileme ve çöküş dönemlerinde girdiği muazzam insan ve ekonomik çöküntü, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, devletin iç isyanlara kaybolan kaynakları da ülkenin ekonomik darboğazlıklardan kaynaklı olarak. Osmanlıdan Türkiye'ye geçişte Anadolu'nun en belirgin özelliklerinden birisi okuma-yazma oranları istenilen düzeyde olmamasıydı. Ayrıca ekonominin çeşitliliğini ve rekabet gücünü artıran kalifiye elaman sıkıntısına karşılık, kas gücüyle çalışabilecek insan sayısı istenilen seviyededir. Bunun en önemli göstergesi, tabloda da görüldüğü gibi çalışabilecek ve belli bir vücut olgunluğa ulaşmış insan sayısı bir hayli fazladır. Yaş grupları içerisinde en fazla kitleyi bulunduran 20-45 grubudur. Bu grupta toplam 17.233 kişi bulunmaktadır. Bu veriler doğrultusunda anlaşılacağı üzere, 1927 Genel Nüfus Sayımı'na göre, yaş grupları dikkate alındığında, çoğunluğun genç nüfus olduğunu söylemek mümkündür.

Muş ve ilçeleri Cumhuriyetin ilk yıllarında doğurganlık oranı yüksektir. 0-3 yaş diliminde ki oran 6.731 gibi önemli bir orana tekabül etmesi doğurganlık oranının yüksekliğini göstermektedir. 13-45 yaş diliminde 20.554 kişi gibi önemli bir oran mevcut olup bu oran ciddi manada iktisadî, kültürel ve eğitim alanlarında nüfusun ihtiyaçlarını ortaya çıkartmıştır. Bu gereksinimler yönelik merkezi hükümet, yurt genelinde bu ihtiyaçlara yönelik olarak çalışma ve çeşitli projeler gerçekleştirdi. Özellikle eğitim, sağlık, ekonomik iş gücü çeşitliliği alanlarında, yeni kurumlar, yatırımlar ve alt yapı hizmet birimleri oluşturdu.³⁸

farkı açacaktır. Bu aradaki fark en fazla 1980 sayımında gerçekleşecektir. TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı "Muş"**, s. 45.

³⁶ TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı "Muş"**, s. 108-111.

³⁷ EMİROĞLU, Kudret-DANIŞOĞLU, Bülent, a.g.e., s. 167.

³⁸ LEWIS, Bernard (2000), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 277.



İnsanın toplumsallaşması sürecinde oluşan toplumsal farklılıklar içerisinde, toplum yapısının sağlıklı bilinmesi ve merkezi idarenin daha isabetli bir şekilde toplumun temel ihtiyaçları için güvenilir adımlar atmasına ve toplumun geleceğine ışık tutmasına olanak sağlayacaktır. Bu anlamda nüfusun medeni halinin bilinmesinde büyük yararlar vardır. Nitekim Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki nüfusun medeni hâlini 1926 vilâyet sayımından kısmen öğrenmek mümkün olsa bile, tam anlamıyla bilimsel veriler doğrultusunda daha sağlıklı değerlendirmelere 1927 nüfus sayımının verileriyle ulaşmak mümkün olmuştur. Bu sayımda, Cumhuriyetin ileriki yıllarında yapılan nüfus sayımlarından farklı olarak, insanların medeni durumları da göz önüne alınmıştır. Muş ve ilçelerinin 1927 de ki sayımı da medeni hal özelliği dikkate alınmıştır.

1927 Genel Nüfus Sayımı'na baz alınarak hazırlanan tabloda görüldüğü üzere, Muş ve ilçelerinin erkek ve kadın cinsiyetlerine göre genel medenî halleri ortaya çıkmaktadır. Muş ve çevresindeki nüfusun medeni hal durumu içerisinde sayıca en fazla olanları bekâr kadın-erkek grupları oluşturmaktadır. Bekâr grup içerisinde erkek grubu kadın gurubundan sayıca daha fazla olmaktadır. Bekâr grubu içerisinde erkek grubun fazla olmasında çeşitli yörenin kültürel kodlarının sebep teşkil ettiği, düşük eğitim, az gelişmişlik, kadınlar için alınan başlık parası ve bölgenin ekonomik alım gücünün düşük olması da bu grubun sayısal oranını etkilemektedir.

Tabloda dikkati çeken diğer bir alt başlık ise, Muş ve çevresinin genel nüfusu içerisindeki dul ve boş kalan kişilerin cinsiyet durumları itibariyle ortaya çıkardığı aşırı orantısızlıktır. Özellikle I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele savaşı ve bölgede patlak veren belli yerel isyanların etkisiyle dul kadın sayısı ile erkek dul sayısı arasındaki belirgin olan uçurumun varlığını hala koruduğu gerçeğidir.

Çeşitli nedenlere dayalı olarak ortaya çıkan boşanmalar bölge gerçeğinde ele alınırken belirli nedenleri göz önünde bulundurarak ikinci sırada saymakta fayda vardır. Çünkü Cumhuriyetin bu ilk yılları, Muş ve çevresindeki sosyal yapının dokusu geleneksel olarak Osmanlı mirası olarak gelişip devam etmiş olan Türk-İslam kültürünün aile yapısının geleneksel olarak hala belirgin olduğudur. Bu belirgin durum bölgedeki aşiret kültür yapısının getirdiği klan anlayışından kaynaklı sert örfî kurallar gibi faktörler ile bölge nüfus yapısında boşanma ve ayrılmaların önünde bir engel olması mevcut istatistik veriyi ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, bu süreçteki boşanma ve dul kalmaların günümüzdeki toplumun eriştiği maddi



refah ve farklılaşan dünya algısına binaen sosyolojik, ekonomik değişme ve gelişmelerin aile hayatına farklı yansımalarıyla yaşanan ayrılma ve dul kalma olayları kapsamında düşünülmemesi gerektiğini ifade etmek mümkündür.

Tabloda ki bir diğer husus ise evli erkekler ile evli kadınlar arasındaki birim bazındaki az olan farktır. Bunun en önemli nedeni olarak, İslam kültür yapısına dayandırılarak bir erkeğin birden fazla kadınla evlenme hakkı inancının³⁹ Osmanlı toplum yapısında yaygın olmamasına rağmen bu olgunun cumhuriyet döneminde hala mevcut olup çağdaşlaşma hamlelerine karşın bölgesel düzeyde çok eşlilik gerçeğinin var olduğudur. Gerek Muş ve çevresi olsun gerekse Anadolu'nun genelinde var olan bu realitenin, devletim modernleşme hamleleriyle toplumun kültürel yapısında, kadına yönelik hak ve güvencelerin genişletilmesi, tek evliliğin yasallaştırılması ve eğitim alanında yaşanan değişime binaen zamanla bölgede bu durumun düştüğü görülmektedir.⁴⁰

b. Okur-Yazarlık Özellikleri

Toplumların kalkınma süreçlerinde önemli bir faktör olmasının yanında bölgenin kalkınma sürecinde mahallî toplumun sahip olduğu nüfustaki kalifiyeli, kaliteli bir eğitimden geçmiş, çağdaş, bilinçli ve girişimci insan gücü ile doğrudan orantılıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Muş ve çevresi hakkında ki okuma-yazma ile ilgili nesnel tarihsel bilgiye 1927 genel nüfus sayımının verileri ile ulaşılabilmektedir. Muş ve çevresinin okur-yazarlık yönünden nüfus durumu ortaya konulurken, 1927 de ki sayımının farkı ilerideki nüfus sayımlarından farklı olarak, altı yaş ve üzerindeki nüfus dikkate alınmamıştır.

1927 genel nüfus sayımı verileri itibariyle Türkiye'nin toplam nüfusu içerisinde 1.111.496 kişi okuma-yazma bilirken, toplam nüfus içerisindeki okuma-yazma oranı %8 gibi çok düşük bir sayısal oran mevcuttur. Buna karşılık dönemin Türkiye genel nüfusu içerisinde 12.517.992 kişi ise okuma-yazma bilmemektedir.⁴¹ Bu da Türkiye'nin genelinde eğitim ve öğretim işlerinin ve okur-yazar oranının çok düşük olduğunu göstermektedir. 1924'ten itibaren eğitim alanında laikleştirme, demokratikleştirme, Latin harflerinin kabulü, Tevhid-i Tedrisat kanunu, millet mektepleri ile karma eğitim özendirilerek kadının okuma-yazma

³⁹ İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1999), Osmanlı Devleti Tarihi, C. 2., Feza Yayını, İstanbul, s. 483.

⁴⁰ TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı "Muş"**, s. 94-100.

⁴¹ TC Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1937), **1935 Genel Nüfus Sayımı**, Ankara, s. 382.



durumunu daha iyiye çekme ve milli dil ve milli tarih eğitim modelleri oluşturulmuş ve ayrıca öğretmen okulları açılarak maaş ve iş durumları iyileştirilerek reformist bir yol izlenmiştir.⁴²

1920’lerde Türkiye genelindeki okuma-yazma oranındaki belirgin düşüklüğe paralel olarak, Muş ve çevresinin de aynı paralellikte okuma-yazma oranının çok düşük olduğu görülmektedir. Muş ve çevresindeki toplam bölge nüfusu içerisindeki okuma-yazma bilenlerin oranı, ancak %0.16’dır. Yani, Türkiye’nin okuma-yazma bilenlerin (%8) ortalamasının altında kalmıştır. Bu nedenle, Merkezi hükümet Muş ve ilçelerinde eğitim-öğretim faaliyetlerine ağırlık vermiştir. Özellikle de, bölgedeki eğitim-öğretim kurumları 1924 yılından, yani Tevhid-i Tedrisât Kanunu’nun çıkartılmasından sonra yeniden yapılandırılmış. Eğitim kurumları tek çatı olan Millet Mektepleri adı altında toplanarak, çağdaş bir anlayış ve karma usul ile olarak eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür.⁴³

Dönemin Türkiye’inde yapılan bu reformlara karşılık olarak Muş ve ilçelerindeki okuma-yazma oranları açısından değerlendirildiğinde halkın okuma-yazma düzeyinde pek bir değişimin olmadığıdır. Çünkü Cumhuriyetin ilan edildiği ve akabinde Tevhidi Tedrisat Kanunu ile girilen eğitim reformlarına karşın, Muş ve genelinde toplam okuma-yazma sayısı 697 kişidir.⁴⁴ İlk genel nüfus sayımında Muş’ta 697 kişinin okuma yazma bildiği düşünülürse, Cumhuriyet sonrasında girilen eğitim-öğretim faaliyetlerinin aslında bölgede kendini o dönemde hala net olarak gösteremediği ortaya çıkacaktır.

1927 genel nüfus sayımının verilerine göre Muş merkezinde 409 erkek ve 15 kadın okuma-yazma bilirken, buna karşın 10.691 erkek ve 10.384 kadın okuma-yazma bilmemektedir. Okur-yazar⁴⁵ durumundaki bu kötü tablo Bulanık, Malazgirt ve Varto dâhillerinde daha da kötü bir sonucu ortaya koymuştur. Buna göre Bulanık’ta 8 erkek okuma yazma bilirken hiçbir kadın okuma-yazma bilmediği kayıtlara geçmiştir. Bu durum

⁴² Cumhuriyet döneminin eğitim politikaları ve gerçekleştirilen reformlar için, Det. Bk., AKYÜZ, Yahya (2001), **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayını, İstanbul.

⁴³ EROĞLU, Hamza (1980), **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayını, Ankara, s. 262-265.

⁴⁴ TCBIUM, a.g.e., s. 165.

⁴⁵ Merkezi hükümetçe yapılan sonraki genel nüfus sayımlarına göre Muş ilinde okur-yazarlık oranı 1940 sayımına göre, Erkek: 3,283 iken Kadın:251, 1945 sayımına göre, Erkek:4.473 iken kadın:576, 1950 sayımında ise Erkek:8.945 iken Kadın:1.530 sayısına ulaşacaktır. 1950 den 2000 genel nüfus sayımına değin genel olarak okur-yazar oranı cinsiyet itibariyle artış sağlayacaktır. TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı “Muş”**, s. 47.



Malazgirt'te 122 erkek rağmen 4 kadın okuma-yazma bilmektedir. Varto bölgesinde ise 132 erkek okuma-yazma bilirken yine hiçbir kadın kayıtlara geçememiştir.⁴⁶

Muş ve çevresi dâhilinde ortaya çıkan böylesi bir tablonun temelinde yatan bazı faktörler mevcuttur. İlk olarak İslam dininin içtimai hayat için getirdiği kurallar ve öğretilerin yerel düzeyde yüzyıllardan beri gelen ve halk tarafından önemli bir şekilde benimsenmiş olan kadının eğitim ve sosyal hayat içindeki sosyal statüsü noktasındaki hatalı yorumlanmadan ortaya çıkan kültürel ve düşünsel geri kalmışlık. Osmanlı'nın çöküş sürecinden beri Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Muş ve çevresinin de merkezi devletin sosyo-ekonomik yatırımlarından önemli ölçüde yapılmamış olmasıdır. Ayrıca Kurtuluş Savaşının getirdiği ekonomik sorunlar ve fakirliğin bölge insanı için öncelikli iyileştirilmesi gereken iş olmasıdır. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarında hem Anadolu'nun genelinde hem Muş örneğinde olduğu gibi toplam nüfus içerisindeki kadınların, okuma-yazma ve kültürel konularda, erkeklerden bir hayli geride kaldıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Bir diğer temel faktör ise merkezi hükümetin benimsediği ve resmileştirdiği dil ile Muş ve çevresinde halkın konuştuğu yerel dil arasındaki farklılık, bölge insanının eğitim süreçlerine dâhil olmalarında yarattığı olumsuz yöndeki etkiyi söylemek mümkündür. Bu etkinin en yalın haliyle bölge genelinde konuşulan diller bölümündeki oranlarda açıkça görülmektedir.

c. Dil Özellikleri

Cumhuriyetin ilk dönemlerine ait ülke geneline ve mahalli bölgelere dair nüfus özelliklerinden bir olarak insanların ana lisanlarına göre toplumun nasıl bir homojen bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan dolayı, Muş ve çevresinde ikamet eden nüfusunun bu konudaki yapısının da sayımın verileri doğrultusunda öğrenmek mümkündür. Bu imkân sayesinde bölgenin o dönemden günümüze dek konuşulan dil ve dillerin tarihi süreç içerisinde kullanılma oranları hakkında bir dizi değerlendirme yapmak mümkündür.⁴⁷

Tabloda görüleceği üzere Muş ve civarında halkın günlük toplumsal yaşamlarında kullandığı dil Kürtçedir. Kürtçe bu özelliğini günümüze kadar sürdürmesine rağmen tarihi

⁴⁶ TCBIUM, a.g.e., s. 165.

⁴⁷ 1927 nüfus sayımına göre halkın konuştuğu dil ve lehçelere dair kısımlar 1935 ve sonrasında ki yapılan sayımlarda siyasi ve bölgesel problemlerden kaynaklı olarak baz alınmaması dikkat çekicidir. Yalnızca bazı gayr-i resmi istatistikler doğrultusunda pek sağlıklı olmayan veriler mevcuttur. Türkçe; 59.693.65, Kürtçe; 10.735.108, Arapça; 1.000.706, Zazaca; 730.705, Lazca; 86.60, Çerkezler, Arnavutlar, Hemşinler, Pomaklar, Gürcülerin çoğu anadillerini unutmuş durumdadırlar. 60 bin Ermeni, 20 bin Yahudi ve 15 bin Rum nüfusu mevcut olup ana dillerini kullanabilmektedirler. Det. Bak., **Milliyet Gazetesi**, 6 Haziran 2008.



süreç içerisinde okullaşma ile beraber Türkçe bilme oranı hızlı bir şekilde artış gösterecektir.⁴⁸ Ancak, 1927 sayımına göre ana dilleri Kürtçe olanların sayısı hayli dikkat çekicidir bu sayı 34.897'dir. İkinci ana grubu 7.283 kişi ile Türkçe oluşturur. Kürtçe ve Türkçenin dışında Muş ve civarında konuşulan diğer diller Arapça (72), Acemce veya Farsça (1), Çerkezce⁴⁹ (908), Ermenice⁵⁰ (10) kişidir. Diğer diller seçeneğinde ise 131 kişi farklı bir dilde konuşmaktadır. Görüldüğü üzere bölgenin iki temel lisanı olan Kürtçe ve Türkçe dışında bölgede belirli oranlarda diğer dillerin varlığı da mevcuttur. Muş ve çevresindeki var olan dilsel farklılık özellikleri Anadolu'nun birçok diğer bölgesinde mevcut olup. Bu mevcudiyet Osmanlı'nın çok uluslu yapısından kaynaklanmaktadır.

Tabloda dikkati çeken önemli bir özellik ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Muş ve civarında konuşulan diller arasında mevcut bir orana sahip olan Çerkezce'nin kadın ve erkek oranında ki farktır. Bu farkın nedenleri arasında belirleyici olan I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı esnasında Çerkezlerin Kafkaslarda Ruslardan gördükleri zulüm, tehcir ve Milli Mücadele içerisinde yer almaları ile oluşan erkek-kadın nüfus orantısızlığıdır. Bu farkın en fazla hissedildiği yer Muş merkez bölgesidir. Çerkezce konuşan 5 erkeğe karşın 565 kadın Çerkezce konuşması dikkat çekicidir. Bir diğer merkez olan Bulanık'ta ise 173 erkeğe karşın 163 kadın Çerkezce konuşmaktadır.⁵¹ 1927 genel nüfus sayımında ne yazık ki bilinmeyen diller hanesinde konulan kişilerin hangi dilleri konuştuğu belirtilmemiştir.⁵²

d. Doğum Yerlerine Göre Nüfus Özellikleri

Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımının verileri ışığında, Muş ve ilçelerinin doğum yerleri itibarıyla nüfus yapısındaki özelliklerinden bahsederken, Muş ve şehir merkezi ele alındığı gibi diğer çevre idari birimlerde bu açıdan ele alınmıştır. Muş ve çevresinin toplam

⁴⁸ TC Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **2000 Genel Nüfus Sayımı "Muş"**, s. 47-49.

⁴⁹ Çerkezce konuşanların oranında ki var olan belirginlik özellikle 93 harbinden sonra (1877-1878) Osmanlı-Rus savaşından sonra Kafkasya ve Kırım bölgelerinden Müslüman Çerkez, Laz, Tatar ve Türkmenler, Doğu Anadolu'ya iskân ettirildiler. Bunlardan bir kısmı merkezi hükümetçe Muş ve Bulanık etrafına iskân ettirildiler. Det. Bkz., KARPAT, H. Kemal, a.g.e., s. 152-158.

⁵⁰ Cumhuriyet öncesi dönemde Muş ve etrafında belirgin bir şekilde Ermeni nüfusu mevcut iken, 19.yy sonu ve 20.yy başlarında Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Muş ve çevresinde ki Ermenilerin Müslümanlara yönelik olayları, 1915 Tehcir olayı ve I.Dünya Savaşı'nda ve sonrasında gerçekleşen Ermeni olayları sonucunda. 1920 Gümrü Anlaşmasıyla olaylar son bulmuş neticede Muş ve etrafındaki Ermeni nüfusunda ciddi oynamalar meydana gelmesine neden olmuştur. Det. Bkz., Türk Tarih Kurumu (1943), **İnkılap Tarihi**, C. 4, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, s. 11-23.

⁵¹ TCBIUM, a.g.e., s. 231.

⁵² Tabloda bilinmeyen diller hanesinde muhtemelen ağırlıklı olarak konuşulan dil olan Kürtçenin yerel lehçe ve şivelerinden kaynaklanmıştır. Bazısı, Soranice, Zazaca ve Goranice olma olasılığıdır. San, a.g.e., s. 65-66.



nüfusunun doğum yerleri hakkında hem yurt içi hem de yurt dışında doğanlar kategorileri şeklinde iki bölümde ele alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımına göre, Muş ve çevresinde ki idari birimlerde yaşayan vatandaşların büyük bölümünü hem Muş ve çevresinde doğanlar ve Türkiye sınırları içerisinde doğanlar grubu oluşturmaktadır. Muş ve çevresinde doğanların toplamı yüksek olup 42.625 kişidir.⁵³ Bu veriler baz alındığında Muş ve genelindeki nüfus özelliği yapısında bölge genelinde ve Türkiye sınırları içerisinde doğanların doğum yerlerine göre nüfus özelliği içerisinde toplam nüfusun %98'ini oluşturmaktadır.

Doğum yerleri itibariyle yurt dışında doğup Muş ve çevresinde yaşayanların etnik yapılarına göre grubun ana çoğunluğunu 878 kişiyle Rusya'da⁵⁴ doğan kişilerin oluşturduğu Türk-İslâm nüfusu oluşturmaktadır. Bunların büyük bir kısmı Osmanlı-Rus mücadelesi içerisinde (1877-1878 ve I. Dünya) Savaşları sırasında Osmanlı Devleti'ne sığınan, başta Çerkezler ve Terekeme (Kara Papak) Türkleri olmak üzere, Kafkasya'dan Muş ve ilçelerine getirilip yerleştirilen insanlardan oluşturmaktadır.⁵⁵ Tabloda üçüncü ana grubu oluşturan etnik yapı 63 kişi ile sadece İran doğumlu kadınların olması dikkat çekicidir. Bu gruba pek sağlıklı bilgi mevcut olmayıp olası açıklaması evlilik yoluyla açıklanabilirliğidir. Bir diğer ortaya çıkan sonuç ise Avrupa doğumluların yok denenecek düzeyde olması. Yalnızca 3 kişinin doğum yerleri itibariyle Yunanistan'da doğanlardan olmasıdır. Yine coğrafi yakınlığına ve de Osmanlının uzun süren hâkimiyetine coğrafi yakınlık ve etnik yakınlık özelliklerine karşın Suriye, Irak, İran ve doğumlu kişilerin oranının çok az olmasıdır. Tablonun ortaya çıkardığı bir diğer sonuç ise yurt dışında doğan erkek (486) ve kadın (471) sayılarındaki az olan farktır. Doğum yerleri bilinmeyen kişi sayısı belirgin olarak az bir orana sahiptir.

e. Mesleki Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus Özellikleri

Bir yerleşim biriminin genel ekonomik, kültürel ve bölge genelinde yaşayanların ekonomik faaliyet dallarında sahip oldukları meslekler ile bir anlamda bölgenin sahip olduğu ekonomik gelişmişlik düzeyi ve bölge ekonomisinin hangi faaliyetlere yoğunlaştığı hakkında ciddi veriler sağlamaktadır. Bölgenin yetişmiş insan gücü ve de meslek dallarıyla bölgesel

⁵³ TCBIUM, a.g.e., s. 267.

⁵⁴ TCBIUM, a.g.e., s. 267.

⁵⁵ Türkiye'ye güç eden Çerkezlerin yerleştikleri alanlar ve nüfus sayıları için Det. Bkn., DEMİRTAŞ (2009), Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, Sayı, 41, Erzurum,; SAN, a.g.e., s.86-89.



gelişmişliği hakkında detaylı bilgiyi, nüfusun bu niteliklerinden yararlanarak açıklamak mümkündür. Bu veriler ışığında ilgili bölgenin genel iktisadi artıları ve eksileri durumu çözümleneceği gibi bölgenin temel toplumsal özellikleri olan eğitim durumu, ticari faaliyet tarzları, sosyo-kültürel yapı durumu gibi sonuçlar elde edilerekten bölgenin gelişmişlik seviyesine dair idari birimlerce yeni stratejilerin oluşturulması olanaklı hale gelir. Milli Mücadele sonrasında Muş ve çevresinin mesleki manadaki sahip olduğu özellikler hakkındaki tarihsel bilgiye yine Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarından ulaşılabilir.

Mevcut tablodan görüldüğü üzere, 1927 genel nüfus sayımına göre meslekler sınıflandırılmasında dikkat çeken ilk grup her hangi bir mesleğe sahip olmayanlardan oluşmaktadır. Bunun temel nedenleri arasında savaştan çıkmış olan Anadolu'nun tam anlamıyla ekonomik yapılarındaki çöküntü ve yeni bir yönetime geçilirken ortaya toplumsal tepki ve sıkıntılar içerisinde olmasıdır.⁵⁶ Muş ve çevresinde nüfusun geneli, hizmet ve sanayi üretim sektörlerinde belli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumunda olan mesleksiz kişilerden oluşur Bu yüzden, kadın grubu içerisinde ev hanımlarının durumu hariç tutulsa bile, tüketici nüfus içerisinde meslek sahibi olmayan erkek grubu oranı yüksektir. Bu durum Muş ve çevresinin ekonomik kalkınmasının olumsuz yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan kötü tabloya benzer olarak dönemin Türkiye genelinde tarım sektöründe çalışanların oranı %89,6, sanayi sektöründe kalifiyeli istihdam durumu %5,6 iken hizmet sektöründe çalışanların oranı ise %4,8'dir.⁵⁷ Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında devreye konulan ciddi kalkınma ve istihdam politikalarına rağmen ülke genelindeki mevcut durum istenilen seviyelerde değildir.

Geleneksel Osmanlı ekonomik faaliyet alanının büyük kısmını oluşturan zirai faaliyet dallı, Milli Mücadeleden çıkmış olan Türkiye'nin kalkınma gayretlerine karşın Anadolu halkının hala temel iktisadi faaliyeti olmaya devam etmiştir. Ülkenin cumhuriyet döneminde sahip olduğu bu ekonomik yapı özelliği belirgin olarak Muş ve çevresinde nüfusun büyük çoğunluğunun bu iktisadi faaliyet alanında olması açıkça görülmektedir. Bu grupta dikkati çeken özellik yine kadının zirai faaliyetler içerisinde yok denenecek kadar az bir oranda olmasıdır.

⁵⁶ ÇAVDAR, a.g.e., 304.

⁵⁷ Cumhuriyet döneminin Türkiye'sinin genel mesleki istatistikleri için bakınız, TC Baş Vekâlet Merkezi İstatistik Müdüriyet Umumiyesi (1928), **Umumi Nüfus Tahriri**, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara.



Bu sektörde toplam 9.834 kişi istihdam olurken mesleki olarak tarım-ziraat⁵⁸ ve onun paralelinde olan ve bölge genelinde yaygın bir ekonomik uğraş olan hayvancılığın bu iktisadi faaliyet kollarında görülmesi gerekir.

Muş'un cumhuriyet döneminin ilk yıllarına dair sınaî ve ticari uğraş sahiplerinin açık bir şekilde düşük olduğu görülmektedir. Bölge dâhilinde sınaî ve ticari dalları içerisinde faaliyet alanları olarak geleneksel halı dokumacılığı ve onun ticari manada ürün mahiyetinde olması. Bölgede Tütün, deri ve süt ürünlerinin yine benzeri şekilde üretimi ve pazarlanması ile ticari ve sınaî dallarını oluşturmaktadır. Yine bu iktisadi uğraşlarda kadının varlığı ciddi bir şekilde az bir oranı göstermektedir.

Sosyo-ekonomik açıdan bir bölgenin ekonomik gelişmişliğini ve kalkınmasını etkileyen temel etkenlerden birisi de eşitli meslek gruplarındaki çalışan cinsiyet özelliklerine göre insanlar belirler. Çünkü üretimi sürecinde günümüz modern teknolojisine rağmen gerçekleştiren insan iş gücü ve beyin gücü etmenleridir. 1927 ilk genel nüfus sayımına göre ekonomik faaliyet dallarında çalışanların ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Muş ve çevresindeki üretimi gerçekleştirenlerin kısacası memur, tarım, sanayi, ticaret ve serbest mesleklerinde faaliyet görenlerin sayısı ordu mensupları hariç toplam 10.594 kişidir. Bu oran yaklaşık olarak nüfusun üçte biri kadardır. Buna karşın tüketici durumunda olan nüfus ise, yukarıda da ifade edildiği gibi 31.508 kişiden oluşmaktadır. Tüketici nüfusun ana grubunu kadınlar oluşturmaktadır. Ayrıca bölgenin kadının sosyal statüsü hakkında sahip olduğu ve genelde Osmanlı kültür yapısından gelem bir referans olan geleneksel inançlar ve aşiret kültür yapısından kaynaklı olarak kadın sosyal ve ekonomik faaliyetlerde fazla boy göstermemesinin ana nedenleri olmuştur.

Demografik verilerin ortaya koyduğu bir diğer açık sonuç ise Muş ve ilçelerinde ki hizmet sektöründe çalışanların toplam sayısı ordu grubu dâhil edildiğinde 2308'dir. Bu sektörde çalışan kadın sayısı yine erkeklerin çok gerisindeki bir orana tekabül etmektedir. Hizmet sektörü içinde en fazla çalışan orduda görev yapmakta olup toplamda 2.139 kişidir. Ordunun böyle ciddi bir oranda olmasının sebebi bölgede meydana gelmiş olan bir dizi isyan olayları ve en önemlisi de Şeyh Sait Ayaklamasının meydana getirdiği sonuçlar itibariyle merkezi hükümetin böylesi bir önleme başvurmuştur. Hizmet dalları içerisinde dikkati çeken konulardan biri de bu yıllarda Muş'ta sadece bir bayan hâkime karşın ordu, memur ve PTT

⁵⁸ TCBIUM, a.g.e., s. 187.



kadrolarında hiç görev yapanın olmamasıdır. Bu da Cumhuriyetin ilk yıllarında, bir anlamda toplumda kadının sosyal statüsünün inkılâp hareketlerine karşın hala ciddi bir oranda düşük olduğunu göstermektedir. Ancak, bu anlayış inkılâp hareketlerinin halka daha iyi inmeye ve yansımaya başladığı 30’lu yıllar ve sonrasında kadın erkek eşitliği bağlamında kadınlara tanınan yeni yasal düzlemde haklar çerçevesinde var olan dengesizlik dengelenmeye doğru değişecektir. Türkiye’de kadınlar da zamanla eğitim, sanat, çalışma ve siyaset alanlarına girmeye başlayacaklardır.⁵⁹

f. Dinsel Yapı Özellikleri

Tarihi süreç içerisinde coğrafi konumu nedeniyle Anadolu çok çeşitli medeniyetlere ve inanç sistemlerine ev sahipliği yapma ve geçiş yolu olma özelliğini taşımıştır. Bu değişik din ve dinlerin farklı yorumlarından kaynaklanan mezhepler 1071 Malazgirt zaferinden sonra zamanla Anadolu’ya egemen olan yeni İslami yönetimlerle barış ve hoşgörü ortamını sürekli hale getirmiştir. Özellikle uzun süren Osmanlı egemenliği müddeti boyunca farklı etnik yapı ile din ve mezheplere mensup insanların barış içinde yaşamasını sağlamıştır. Bu insanlar hiçbir asimilasyona tabi tutulmayarak kendi etnik, dil ve kültürel özelliklerini yaşam imkânı bulmuşlardır. Osmanlı Devletinin kendi yönetimindeki insanlara yönelik geliştirdiği hoşgörü ve İslam Hukuku’nun kendilerine bir hak olarak tanımış olduğu ehl-i zımî⁶⁰ statüsünde ve Osmanlı’nın bu anlamdaki siyaseti olan millet sistemi⁶¹ içerisinde varlıklarını özgürce devam ettirmişlerdir.

Emperyalist batılı devletler ile olan bağımsızlık savaşında zaferle çıkan Türkiye. Batılı devletlerle yaptığı Lozan Antlaşması’nda gündeme gelmiş olan azınlıklar meselesi konusu yine Osmanlı Devleti’ndeki mevcut Millet Sistemi kapsamında dinlere göre çözümlendirildi.

⁵⁹ ÇAVDAR, a.g.e., s. 331-332.

⁶⁰ İslâm hukuku terimi olarak Zımî; İslâm hâkimiyetini tanımak şartı ile Müslüman toplumun diğer semavî din mensuplarına konuk severlik ve korunma sağlayıp cizye vergisi vermek kaidesiyle süresiz olarak yürürlükte kalan bir tür sözleşmeyi ifade eder. Det. Bkz., CAHEN, C. 1. (1993), “Zımî”, **Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. 13, TDV Yayını, İstanbul, s. 566-571.

⁶¹ Osmanlı Devleti, idari devlet anlayışında vatandaşlarının yönetimini “millet sistem”ine göre teşkilatlandırmıştır. Bu idari yönetim anlayışında yani benimsemiş olduğu “millet sistem”inin temelinde bugünkü anlamda olduğu gibi “ırk” veya “milliyet” özellikleri değil, “din” ve onun mezheplerine göre şekillendirmiştir. Bu nedenle, Osmanlı Devleti kendi hâkimiyeti altında bulunan ve farklı din ve mezheplere mensup olan insanları ayrı birer “millet” olarak ele almış bu doğrultuda devletin teşkilat ve kurumlarını oluşturmuştur. Ermeni milleti, Yahudi milleti gibi... Onlara bir tür sözleşmeyle dinî hürriyet, kültürel muhtariyet ve idarî işbirliği (idarî muhtariyet anlamında değil) statüsü hakkını vermiştir. Bu çok çeşitli milletlerin devletle olan ilişkisi en tepedeki Ruhanî liderle sağlanmıştır. Det. Bkz., ERYILMAZ, Bilal (1993), “Osmanlıda Millet Sistemi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C. 6, Ağaç Yayını, İstanbul, s. 233-277.



Yani, yeni Türk Devleti'nin azınlıkları da Müslim ve gayrimüslimler belirlenmiştir. Müslüman etnik unsurlar bir bütün olarak konumlandırılmıştır. Lozan'ın içeriğine orantılı olarak mevcut etnik ve dinsel özellikler durum Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımında dikkate alınmış olup sonuçlar buna göre hazırlanmıştır. Bu yüzden, Cumhuriyet'in ilk genel nüfus sayım sonuçlarına dayanılarak Muş ve ilçelerinin din ve mezhepler yönünden nüfus özellikleri aşağıdaki tablodaki gibi bir çeşitlilik ortaya çıkarmıştır.

Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayım sonuçlarında görüldüğü üzere, Muş ve çevresinde Müslümanların toplam nüfusu 43.571 kişiden oluşmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında Muş ve ilçelerinin genelinde bariz bir şekilde İslâm nüfusunun çoğunluğu göze çarpmakta. Özellikle I. Dünya Savaşı ve akabinde Anadolu'da gerçekleşen Millî Mücadele yıllarında Osmanlı Millet Sistemi içerisinde bulunan bazı gayrimüslim yapıların emperyalist batılı devletler olan ilişkileri ve Anadolu Müslüman halkına karşı giriştikleri olaylar sonucunda Anadolu'nun Müslüman halkında gayrimüslim nüfusa karşı zirveye çıkan kızgınlık. Muş ve çevresinde I. Dünya savaşına kadar nüfus itibariyle çok olan Ermeniler⁶² kendilerinin Rus, İngiliz ve Fransızlarla olan bağımsızlık yönündeki işbirlikleri sonucunda meydana gelen tarihi olaylar Muş ve çevresinde yaşayan diğer azınlıkların bölgeyi terk etmelerine neden olaraktan yeni bir demografik durumu meydana getirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan Barış Antlaşması'nda İstanbul sınırları dışında azınlık durumunu hiçbir şekilde kabul etmemiş olması ve azınlıkların mübadeleye tabi tutulmaları gibi nedenlerle, Anadolu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi Muş ve çevresinde de azınlık nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu da Türk-İslam nüfus lehine bir nüfus benzeşmesini ortaya çıkarmıştır.

1927 ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Muş ve ilçelerinde azınlıkların sayısı sadece 13 kişi⁶³ olup önceden de ifade edildiği gibi savaşların etkisi ve mübadele olaylarının etkisi açıkça görülmektedir. 20. yüzyılın hemen başında Muş ve çevresinde genel etnik yapı içerisinde 55.360 Ermeni, 94 Yezidi ve 382 Çingene yaşarken⁶⁴ yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terk ettikleri açıkça görülmektedir. Hâsıl olan bu sonuç, Cumhuriyetin ilk yıllarında Muş merkez ve çevresinde,

⁶² 20. Yüzyıla doğru Muş'ta yaşayan Ermeni nüfusu 55.360 civarındadır. Detaylı bilgi için "Muş" maddesi için bakınız; Şemseddin Sami, **Kamus-ul Alam**, C.6, 1898.

⁶³ TCBIUM, a.g.e., s. 209.

⁶⁴ Şemseddin Sami, a.g.e., c.6.



inanç grupları açısından, ne kadar türdeş bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da Türk-İslâm nüfusunun bölgeye ne düzeyde hâkim olduğunu, Muş örneğinde görülmektedir.

Tablonun ortaya çıkardığı dikkat çekici diğer bir nüfus özelliği 1927 sayımında kullanılan bir yöntem olarak din ibaresi içerisinde Hıristiyanlığın bir din olarak alınması yanında Hıristiyanlığın diğer bazı mezheplerinin ayrı ayrı bir şekilde verilmiş olmasıdır. Bu ayırım içerisinde Ermenilere ait değerlendirmedir. Ermeniler genel olarak Hıristiyan dinine tabi olup ve büyük çoğunluğu Gregoryen⁶⁵ kilisesi etrafında gelişen gregoryen Ortodoks mezhebinin anlayışı benimsemelerine rağmen, 1927 sayımın Ermenilerin sadece etnik kökenleri dikkate alınmıştır. Bunların arasında Katolik Ermenilerin de olabileceği dikkate alınmalıdır. Ermenilerin bölgedeki nüfusu Osmanlı döneminde ki döneme göre bir hayli azalmış, buradaki nüfusları 7 erkek, 5 bayan olmak üzere toplam 12 kişidir.⁶⁶ Son olarak bölgede dönemin dünya kültür ve medeniyetinde hala ciddi olarak belirmeyen dinsizlik olgusu Muş ve çevresinde görülmemektedir.

g. Maluliyetler (Sakatlıklara) Göre Nüfus

Sosyal devlet olma bilincinde olan yen cumhuriyet rejimi Anadolu'nun sahip olduğu nüfus yapısı içerisinde özürlü olan insanlar ve bu yönüyle ihtiyaçlarının belirlenmesi gayesi ile 1927 sayımında nüfusun bu kategorisi belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle bir yerleşim biriminin nüfusu özellikleri içerisinde bireylerin özürllüklere göre durumu o bölgenin ekonomik kalkınma, üretim ve hizmet sektörlerinin oluşması yanında devletin bu bireylerin ihtiyaçları oranında kurum ve merkezlerin oluşturulmasında ve hizmetlerin dağıtılması alanlarında etkili olan bir diğer nüfus yapısıdır. Daha önceki nüfus sayımlarında sağlıklı bir

⁶⁵ 17. Yüzyıla kadar “Gregoryen” anlayışına sahip olan Ermeniler, çeşitli adlarla anılan Apostolik Kilisesi, Ermeni Ortodoks Kilisesi hepsi Gregoryen Kilisesi'ne bağlıydılar. Ermenilerinin büyük bir çoğunluğunun üye olduğu, dünyanın eski millî Hıristiyan kiliselerinden biri olan bir çeşit Hıristiyan Ortodoks mezhebidir. Ancak ruhani anlayışlarında çeşitli farklılıklar bulundurmaktadır. Gregoryen Kilisesi, Hıristiyanlığın diğer mezhepleri tarafından monofizit bir kilise olarak tanımlanır. Monofizit görüş göre, peygamber İsa hem insani, hem de tanrısal olmak üzere iki değişik tabiat üzerinde bulunduğunu savunan görüştür. 451 yılında toplanan Kadıköy (Khalkedon) Konsili bu görüşü reddetmiştir. Gregoryen Kilisesi, Khalkedon kararlarını tanımayarak Ortodoksluktan ayrılan kiliselerden biri olacaktır. Ancak Katolik Kilisesinin monofizit ithamlarını Gregoryen Kilisesi'nin kendisi reddetmektedir. Anlaşmazlığın İsa'nın insani ve tanrısal tabiatlarının birliği konusunda değil, Kalkedon Konsili'nin verdiği kararın anlatım biçiminden kaynaklandığı yönündedir. Gregoryen Kilisesi'nin en büyük ruhani lideri Katolikos'tur. Günümüzde bu görevi Ermenistan'ın Eçmiadzin kentindeki II. Karekin yürütmektedir. Ermenistan dışında Rusya, Gürcistan, Fransa, ABD, Lübnan, Suriye, Kanada, Türkiye ve İran'da Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne veya Gregoryen Kilisesi'ne bağlı Ermeniler mevcuttur. Türkiye'deki Ermenilerin ruhani lideri İstanbul Ermeni Patriği olan ve hâllen bu görevi Mesrob II. Mutafyan yürütmektedir. Det. Bkn., KÜÇÜK, Abdurrahman (1996), “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 35, Ankara, s. 117-154.

⁶⁶ TCBIUM, a.g.e., s. 209.



şekilde ortaya konulamayan nüfusun bu özelliği Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında ele alınarak toplumun bu noktada sahip olduğu ve ihtiyaca muhtaç olabilecek erkek ve kadın bireyler ayrıntılı bir şekilde ortaya çıkarılmıştır. Bu yüzden, 1927 yılındaki ilk genel nüfus sayımı verileri doğrultusunda Muş ve ilçelerindeki nüfusun sakatlık durumu da ortaya konulmuştur.

Tablodaki sayısal oranlar ışığında, Muş ve çevresinde mevcut halkın büyük çoğunluğu, fiziksel ve akli yönlerden sağlam bireylerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Bölgenin toplam nüfusu içerisinde sadece 504 kişi her hangi bir maluliyeti bulunmaktadır. Sakatlık kategorileri içerisinde halkın en fazla etkilendiği sakatlık türü körlüktür. Körlüğün bölgede yaygın olmasında ki bazı nedenler olarak I. Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı yıllarındaki savaşların etkisi sayılabilir. Yine Milli Mücadele ve Ermeni Mezalimine rağmen bölge dâhilinde kadın ve erkek nüfusu içerisinde topallık oranının düşük olduğu görülmektedir. Bu dönemde muhtemel yaralanmalardan kaynaklanmış olan sakatlıkların sayısal oranı başka sakatlığı olan grup içerisinde değerlendirilmiş olması düşünülebilir. Çünkü başka sakatlığı olanlar grubu içerisinde erkek grubunun sayısal oranı kadınlar grubundan sayısal olarak önemli bir oranda fazla olduğu görülmektedir. Bu grup içerisinde erkek oranının fazla olmasının temel birkaç sebebi düşünüldüğünde, askerlik olgusu ve bölgede milli mücadele ve bazı iç isyanların görülmüş olması sayılabilir. Ancak, bu tür sebep ve sakatlıklara rağmen, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki Muş ve çevresindeki nüfusun büyük oranı nüfusun çalışabilirliği ve sağlamlığı yönünde olumlu olup, insan gücüne ihtiyaç duyulan bu zaruretli dönemde, Muş ve çevresinin ekonomik anlamda gelişmesi ve kalkınması için büyük yararlar sağlaması için yeterlidir.

Demografik verilerin ortaya koyduğu bir diğer dikkat çekici nüfus özelliği hususu ise maluliyetleri itibariyle erkeklerin (392 kişi) kadınlara (113 kişi) göre daha fazla sakatlığa sahip olmasıdır. Erkeklerin 21.928'i her hangi bir sakatlık sahibi değilken, kadınların 21.151'inde sakatlık söz konusu değildir.⁶⁷ Ayrıca, Muş ve çevresinde toplam nüfus içerisinde hiç görülmeyen maluliyet ise kamburluktur. Muş ve çevresinin nüfus özelliği içerisinde maluliyetlerine göre yapılan değerlendirmede tüm alt başlıklarda erkeler kadınlara göre daha fazla sakatlık özellikleri taşımaktadırlar.

⁶⁷ TCBIUM, a.g.e., s. 209.



C- Sonuç

Anadolu'da gerçekleşen uzun savaşların ardından Milli Mücadele kadrolarınca Cumhuriyetin kuruluşu tamamlandıktan sonra devlet idaresine yönelik başlatılan çok yönlü yenileşme mantığı içerisinde inkılâplar gerçekleştirildi. İnkılâpların temel mantığı toplumun demokratikleştirilmesi, laik eğitim ve adalet alanlarında yapılan reformlarla halkın refah düzeyi batılı standartlara çıkarmaktı. Yapılan reformların sonucunun verimli olması ve ülke kaynaklarının daha isabetli ve rasyonel kullanımı amacıyla batılı tekniklerle Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımı 28 Ekim 1927'de gerçekleştirildi. Cumhuriyet rejimine geçilirken bugünün Muş ve ilçelerinin, Cumhuriyetin ilk yıllarındaki nüfus sayımı sonuçları ile sosyal, ekonomik ve kültürel dokusu hakkında ayrıntılı bilgilere ulaşmak ve ilin tarihi için tarihsel ve bilimsel değerlendirmek mümkün.

1927 nüfus sayımı sonrasında, Muş ve çevresindeki nüfusun şehir ve köy dağılımı oranları Türkiye'nin geneli ile paralellik göstermektedir. Yani, nüfusun büyük bir kısmı kırsal bölge birimleri olarak nitelenen bucak, köy ve mezralarda yaşamaktadır. Muş şehir merkezinden başka nüfusun en fazla yaşadığı yerleşim birimleri sırasıyla; Varto (9.822), Malazgirt (6.966) ve son olarak Bulanık'tır (5.297). Bu dönemde nüfusun en yoğun olduğu yerler ise Varto (%6,1), Muş (%4,7) ve Bulanık'tır (%4,2). Nüfusun en az yoğunlukta bulunduğu yerleşim birimi Malazgirt (%2,3) olmuştur.

1927'deki Türkiye geline paralel olarak, Muş ve çevresindeki nüfusta ağırlıklı olarak genç ve dinamik bir yapıya sahiptir. Bu nedenle bölge dâhilinde ciddi oranda iş gücü açığı ve mesleki problemleri de ortaya çıkarmıştır. Halkın temel ekonomik uğraşları tarım ve hayvancılık alanlarıdır. Hizmet veya üretim sektörlerinden birisinde belirli bir mesleği icra etmemiş, üretim faaliyetlerinde görev almamış ve tüketici durumunda olanlar ciddi bir orana tekabül etmektedir.

1927 nüfus sayımı sonuçlarında dikkati çeken nüfus özellikleri sonuçlarından biri de, bölge nüfusu içerisinde dul ve boşanmış kişilerin bölgenin kendine ait geleneksel sosyal ve inanışlarından kaynaklı olarak fazla olmayışıdır. Muş ve çevresindeki nüfusunun okur-yazarlık yönünden, Türkiye geneli ile paralellik göstermesi ve okur-yazar oranındaki yüksek olan düşük orandır. Türkiye dışında doğanların fakat Muş'ta yaşayan yabancı uyruklu insanların çoğunluğunun Kafkasya'dan yani Rusya'dan göç edenler oluşturmuştur. Bölgenin nüfusunun dillere göre ortaya koyduğu sonuçlar ise, Cumhuriyetin ilk yıllarında Muş ve



genelinde hâkim konuşulan dilin Kürtçe olup 34.897 kişi bu dili günlük hayatında kullanmaktadırlar. Bölgede konuşulan diller içerisinde Kürtçeyi izleyen ikinci büyük dil 7.283 kişinin konuştuğu Türkçe olmuştur.

Cumhuriyet döneminde Muş'ta var olan azınlıkların sayısı Osmanlı'dan gelen çok kültürlü ve milletli yapının I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele akabinde yapılan antlaşmaların sonucunda sadece 13 kişiye düşmesidir. 20. yüzyılın hemen başlarında Muş'ta 55.831 gayrimüslimin (Ermeni, Çingene, Yezidi) yaşadığı düşünülürse, yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, farklı etnik köken ve inanca sahip insanların bölgeyi terk ettikleri görülmektedir. Cumhuriyetin ilk genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Muş ve çevresinin nüfus yapısı, fizikî yönden sağlam bireylere sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Verilerin sağladığı sonuçların ortaya çıkardığı tabloya göre, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk genel nüfus sayımında Muş'taki nüfus yapısı, özellikleri hem idarî hem de sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan tarihsel bir tahlilinin bir parçası olmaktadır. Bu sonuçlar Türkiye'nin Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki sosyo-ekonomik ve kültürel yapısından çok da farklı olmadığı görülmektedir. Benzerlik gösteren sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerin, Türkiye'yi önce çağdaş uygarlık seviyesine, hatta üstüne çıkarmak amacıyla, siyasî, sosyal, kültürel, ekonomide yapılan inkılâplar sonrasında ve ilerleyen yıllarda büyük değişimlerin ve dönüşümlerin gerçekleşmesine rağmen, Muş'un genel durumun pek değişmediği gerçeğidir. Günümüzde Muş ve çevresinde hala sürmekte olan çeşitli ekonomik, sosyo-kültürel, kentsel alt yapı, sağlık, eğitim olanaklarının sınırlılığı Cumhuriyetten günümüze değin mevcut standartların seviyesine ulaşmadığı ve çözümler beklediğidir. İlin mevcut temel iktisadî ve idari sorunları bölgenin Cumhuriyet dönemi rakamlarında olduğu gibi hala çok düşük seviyelerdedir. Cumhuriyet tarihi içerisinde 1927 genel nüfus sayımı ve sonraki dönemlerde periyodik olarak gerçekleştirilen diğer sayımlar ülke geneli ve bölgesel düzeyde yapılacak çalışmalar için önem taşımaktadır. Bu nedenle, Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze değin makro ve mikro düzeyde ülkenin veya illerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı reformlar sonrasında nasıl değiştiğini bu tarz bilimsel veriler ile değerlendirmeler yapılması ehemmiyet taşımaktadır.



Kaynakça

- AKYÜZ, Yahya (2001), Türk Eğitim Tarihi, Alfa Yayını, İstanbul.
- ARMOĞLU, Fahir (1992), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara.
- Atatürkçülük, Atatürkçü Düşünce Sistemi (1986), Kara Harp Okulu Yayını, Ankara.
- BAYUR, Y. Hikmet (1993), Türk İnkılâp Tarihi, C. 3, Ankara.
- BRUINSEN, Martin V., Ağa, Şeyh ve Devlet, Özge Yayını, Ankara 1996.
- CAHEN, C. L. (1993), “Zimme”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C.13, TDV Yayını, İstanbul.
- CUMHURİYET ANSİKLOPEDİSİ (2002), C.1, Yapı Kredi Yayını, İstanbul.
- ÇAVDAR, Tevfik (1999), Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950), İmge Yayını, Ankara.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2009), “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, Sayı,41, Erzurum.
- DENY, J. (1993), “Sancak”, TDV İslam Ansiklopedisi, C.10, TDV Yayını, İstanbul.
- EMİROĞLU, Kudret-DANIŞOĞLU, B. (2006), Ekonomi Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayını, Ankara.
- ERYILMAZ, Bilal (1993), “Osmanlıda Millet Sistemi”, Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yayını, İstanbul.
- FİŞEK, Nusret (1991), “Türkiye Cumhuriyeti Hükümetlerinde sağlık Politikaları”, Toplum ve Hekim Dergisi, Sayı:48, Ankara, Aralık.
- GÖKTAŞ, Hıdır (1991), Kürtler İsyân-Tenkil, Alan Yayını, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (1991), “Aşiret”, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 4, TDV Yayını, İstanbul.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1999), Osmanlı Devleti Tarihi, C. 2, Feza Yayını, İstanbul.
- KARPAT, H. Kemal (2010), Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Timaş Yayını, İstanbul.
- KODAMAN, Bayram (1983), Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul.
- KÜÇÜK, Abdurrahman (1996), “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 35, Ankara.
- LEWIS, Bernard (2000), Modern Türkiye’nin Doğuşu, TTK Yayını, Ankara.
- MERAY, Seha-OLCAY, Osman (1977), Osmanlı imparatorluğunun Çöküş Belgeleri, AÜSBF Yayını, Ankara.
- SAN, M. Salih (1982), Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enst. Yayını, Ankara.
- SÜSLÜ, Azmi (1994), Van, Bitlis, Muş ve Kars’taki Ermeni Katliamları Gazilerle Mülakat, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Van.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1898), Kamus-ul Alam, C.6.
- T.C. BAŞVEKÂLET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (1929), Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül I, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara.
- T.C. BAŞVEKÂLET MERKEZİ İSTATİSTİK MÜDÜRLÜĞÜ (1928), Umumi Nüfus Tahriri, Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, Ankara.



T.C. BAŞVEKÂLET İSTATİSTİK UMUM MÜDÜRLÜĞÜ (1937), 1935 Genel Nüfus Sayımı, Ankara.

TC BAŞBAKANLIK DEVLET İSTATİSTİK ENTİTÜSÜ (2002), 2000 Genel Nüfus Sayımı “Muş”, DİE Matbaası, Ankara.

TDK; <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=n%FCfus&ayn=tam>

TOKER, Metin (1968), Şeyh Sait ve İsyanı, Akis Yayını, Ankara.

TUNAYA, T. Zafer (2008), Türkiye’de Siyasal Partiler (Mütareke Dönemi), C. 2, İletişim Yayını, İstanbul.

Türk Tarih Kurumu (1943), İnkılâp Tarihi, C. 4, İstanbul Devlet Matbaası.

URAS, Esat (1988), The Armenian in History and the Armenian Question, Belge Yayını, İstanbul.

ÜNERner, Sunday (1972), Nüfusbilim Sözlüğü, Hacettepe Üniv. Yayını, Ankara.

YALÇIN, Durmuş (2000), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I-II, AKDITYK Yayını, Ankara.

WITTEK, Paul (1963), “Osmanlı İmparatorluğunda Türk Aşiretlerinin Rolü”, Tarih Dergisi.

Belgeler ve Süreli Yayınlar:

BOA. HR. SYS. HU, 110,dos. 12-2,nr. 75-91,103-106,111-113,163-166.

BOA. HR. SYS. HU, kr. 110, dos. 12-4, nr. 110-123.

BOA. Y. PRK. AZJ. 52-60.

BOA, Y. A. HUS, 279/54.

DH. ŞFR. 52/ 96/ 97.

HR. SYS. 2872/2, no:75-91, 103-106.

Milliyet Gazetesi, 6 Haziran 2008.

Tablolar

Genel Nüfus Oranları ve Cinsiyet Oranları İtibariyle Nüfus

İlçeler	Erkek	Kadın	Toplam	Km ² 'ye Düşen Nüfus	Ortalama Nüfus Yoğunluğu	Mevâki (Kayıp)
Muş	11.100	10.399	21.499	4.550	4.7	-
Bulanık	2.665	2.632	5.297	1.270	4.2	-
Malazgirt	3.765	3.201	6.966	3.105	2.3	-
Varto	4.790	5.032	9.822	1600	6.1	-
Toplam	22.320	21.264	43.584	10.525	17.3	-

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 4-165.

Yaş Grupları İtibariyle Nüfus

Cinsiyet	0-1	1-2	3-6	7-12	13-19	20-45	46-60	61-70	71+	Yaşı Bilinmeyen
E	1101	2605	3840	2195	1899	7853	1877	667	252	31
K	931	2094	3519	1566	1422	9364	1523	547	277	21
T	2032	4699	7359	3761	3321	17233	3400	1214	529	52

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s.165.



Medenî Hâle Göre Nüfus

Muş ve İlçeleri	Cinsiyet	Bekâr	Evli	Dul	Boş	Bilinmeyen
	Erkek	12.524	9.478	300	11	7
	Kadın	9.465	9.973	1796	17	8
	Toplam	21.989	19.451	2096	28	15

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s.165.

Okur-Yazarlık Yönünden Nüfus

Muş ve İlçeleri	Cinsiyet	Okuma-Yazma Bilen	Okuma-Yazma Bilmeyen
	Erkek	678	21.642
	Kadın	19	21.245
	Toplam	697	42.887

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 165.

Mesleki-Ekonomik Faaliyet Dalları İtibariyle Nüfus

Cinsiyet	Zirai	Sınaî	Ticari	Serbest	Memur	Hâkimler	Ordu	PTT	Diğer	Mesleksiz
E	9779	219	232	88	130	24	2139	14	46	10756
K	55	2	1	2	-	1	-	-	1	20752
T	9834	221	233	90	130	25	2139	14	47	31508

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 187.

Maluliyetlere (Sakatlıklara) Göre Nüfus

Cinsiyet	Sakatlığı Olmayanlar	Kör	Sağır ve Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Başka Sakatlığı Olanlar
E	21.928	58	23	11	9	-	291
K	21.151	44	9	4	2	-	54
Toplam	43.079	102	31	15	11	-	345

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 209.

Dinlere Göre Nüfus Özellikleri

Cinsiyet	İslâm	Katolik	Protestan	Ortodoks	Ermeni	Hristiyan	Musevi	Başka	Dinsiz
Erkek	22.312	-	-	-	7	1	-	-	-
Kadın	21.259	-	-	-	5	-	-	-	-
Toplam	43.571	-	-	-	12	1	-	-	-

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 209.



Ana Dile Göre Nüfus

Diller	Erkek	Kadın	Toplam
Türkçe	4.257	3.026	7.283
Rumca	-	-	-
Ermenice	5	5	10
Fransızca	-	-	-
İtalyanca	-	-	-
İngilizce	-	-	-
Arapça	46	26	72
Acemce	- 1	-	1
Farsça			
Yahudice	-	-	-
Çerkezce	178	730	808
Kürtçe	17.646	17.251	34.897
Tatarca	-	-	-
Arnavutça	-	-	-
Bulgarca	-	-	-
Başka	187	226	413

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s. 231.

Doğum Yerleri İtibariyle Nüfus

Ülkeler	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	21.832	20.793	42.625
Afganistan	-	-	-
Irak		2	2
İran	-	63	63
Suriye	5	-	5
Almanya	-	-	-
Avusturya	-	-	-
Bulgaristan	-	-	-
Fransa	-	-	-
Yunanistan	3	-	3
Macaristan	-	-	-
Romanya	-	-	-
Rusya	473	405	878
Sırbistan	-	-	-
Diğer Afrika ve Asya Ülkeleri	2	-	2
Bilinmeyen	3	1	4
Toplam	22.319	21.264	43.583

Kaynak: TCBIUM, a.g.e., s.267.